
A nyelv(ek) szerepe a Nagy Háború emlékezetében

A jelen recenzióban alább bemutatott kötet rendkívül érdekes és újszerű szempontból tekint az első világháborúra. A világegés 100 éves évfordulója alkalmából az elmúlt években egymást érték a megjelent kiadványok nemzetközi – és szerencsére, köszönhetően többek között a Nagy Háború Blog munkatársai áldásos tevékenységének:¹ a magyar – tudományos életben, amelyek új ismeretekkel, új forrásokkal, új szempontokkal gazdagítják tudásunkat az emberiség történelmének eme óriási jelentőségű eseményéről. Ezek közé kiválóan illeszkedik a vizsgált tanulmánykötet, amely nyelvi szempontból közelíti meg a háborús narratívát. A háborús nyelvezet, a háborús közbeszéd elemzésére találhatunk példát a magyar történetírásban is,² de az ilyen átfogó jellegű kutatások még váratnak magukra.

A Palgrave-Macmillan kiadónál, a Palgrave Studies in Languages at War sorozatban megjelent *Languages at War: Representation and Memory* című kötetben 14 tanulmányt olvashatnak az érdeklődők. A kötet alapja egy 2014 júniusában, az Antwerpeni Egyetemen megrendezett konferencia, melynek középpontjában a nyelv mint a háború emlékezetének megjelenítője állt. Az írások mindegyike érdekesebbnél érdekesebb szempontok szerint vizsgálja az első világháború és a nyelv kapcsolatát.

A tanulmányokat öt nagyobb fejezetbe osztották. Az első, „A történész problémái” (*The Historian’s Problems*) című fejezetben két értekezés olvasható, amelyek remekül megadják az alaphangot a kötethez. Az első tanulmány, melynek szerzője a francia történész, *Odile Roynette*, a háború nyelvészeti hatásairól szóló diskurzust tekinti át. A „Történeti megközelítés problémái és kihívásai” (*Problems and Challenges of a Historical Approach*)

1 Elég csak az olyan kiadványokra gondolunk, mint például Pintér Tamás, Rózsafi János és Stencinger Norbert: *Magyar ezredek a Doberdó-fennsík védelmében* című munkája (amelynek első kiadása már 2009-ben megjelent), de ide sorolhatjuk Imre Gábor kadét „A pokol tornácán” címmel 2016-ban, ill. Kovács György „Mesék a Nagy Háborúból” címmel 2017-ben kiadott harctéri naplóját, amelyek szintén a Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány munkája nyomán láttak napvilágot.

2 Például Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág, Bp. 2008. 122–130.

ach) című írásban nem csak historiográfiai áttekintést kapunk, hanem szépirodalmi példákat is olvashatunk arra nézve, hogy egyes szerzők hogyan, milyen nyelvi eszközökkel jelenítették meg műveikben a harcoló katonákat. Roynette ezenkívül bemutatja a háború és a nyelv kapcsolatának fő kutatási területeit, azaz „megközelítéseit” is. Az első annak vizsgálata, hogy a nemzeti nyelv helye a kollektív identitás definíciójában hogyan függ össze azzal, hogy egy nemzetnek milyen a kapcsolata a saját hadseregével. A második megközelítés kifejezetten francia: az első világháborúnak a nemzeti nyelv terjedésében játszott szerepével foglalkozik. A harmadik vizsgálati terület pedig a hadifoglyok szókincsének alakulását, és a hadifogság erre kifejtett hatását kutatja.

A fejezetben olvasható másik tanulmány a „Fordítás, interpretáció és félrefordítás” (Translation, Interpretation, Mistranslation) címet viseli. A munka a leszerelés után brit földre került, harctéri sérülésekből lábadozó belga katonákkal kapcsolatos források angol nyelvű kutatásával foglalkozik, illetve ennek nehézségeit elemzi. Ezeket a katonákat egy Elisabethville nevű település mellett épült telepen szállásolták el, a London–Edinburgh vasútvonal mentén. Feladatuk tüzérségi lőszerutánpótlás volt. Hamar belga neveket adtak az épületeiknek, utcáiknak, a közeli pataknak és az angol fül számára furcsa, belga-angol keverék kifejezéseket kezdtek használni. A tanulmány fejtegetései a közösség történetének kutatásával kapcsolatos primer források nyelvi problémáit járják körül. Ezek közül egyet emelnék ki. A belga és az angol forrásokban sokszor más helyesírással szereplő személynévek fordulnak elő, ami rendkívül megnehezíti az alanyok azonosítását a kutatásban.³ Ez olyan probléma, amellyel saját, az Amerikai Egyesült Államok első világháborús hadseregébe besorozott magyarok történetével foglalkozó kutatásaim során is gyakran találkozom. Az amerikai közalkalmazottak, akiknek feladata a magyar nevek lejegyzése volt, számtalanszor ütköztek ezek helyesírásával kapcsolatos problémákba, így gyakorta születtek az eredetitől teljesen eltérő nevek. Ennélfogva a magyar forrásokkal megnehezül összevetésük. Ugyanez az eset állhatott fenn a belga nevek angol leírásánál is.

A második fejezet az „A jelen ábrázolása” (Representing the Present) címet viseli, és szintén két írást tartalmaz. *Domíniek Dendooven*, az Antwerpeni Egyetem történésze egy napló elemzésével kapcsolatban felmerülő nyelvészeti problémákat elemzi „Hamis Belgium” (Fake Belgium)

3 Bill Lawrence: Problems and Challenges of a Historical Approach. In: Christophe Declercq–Julian Walker (eds.): Languages and the First World War. Representation and Memory. Palgrave-Macmillan, London, UK. 2016. 34.

című tanulmányában. Achiel Van Walleghem atya 1914 és 1919 között írt naplója az egyik legismertebb és legjobb helytörténeti forrás az Ypres-i csatákról. Van Walleghem az Ypres-től 5 km-re lévő Dickebusch plébánosa volt. Naplója nyugat-flamand dialektusban íródott, ami a szerző szerint még azok számára is nehezen érthető, akik „rendesen” tudnak hollandul. A rendszertelenül, szedett-vedett lapokra írt naplójegyzeteket 2014-ben adták ki hollandul egy kötetben. A szerző kiemeli annak fontosságát, hogy a Nagy Háború kutatásában minél több helyi jellegű narratív forrást kellene felhasználni, amire ezt a naplót is remek példának tartja. Mindebben pedig kiemelt fontosságúnak ítéli a nyelv kérdését. A nyelvvel kapcsolatos vizsgálódások ugyanis rávilágítanak a szövetséges hadseregek mindennapi viszonyaira. Az Ypres mellett állomásozó belga és angol katonák között kialakult kapcsolatra utal a tanulmány címe is. A „fake Belgium” hamis Belgiumot jelent, Van Walleghem naplója szerint gyakorta így nevezték az országot az angol katonák. Ám a kutatásokból kiderül, hogy a jámbor plébános nem ismerte azt a négybetűs, gyakorta használt sértő angol szót, amely szintén az „f” betűvel kezdődik és „k”-ra végződik. Így a sértő angol szó helyett a „fake” került a naplóba, melynek szerzője mit sem tudott a valójában használt szó jelentéséről.⁴

A fejezetben szereplő második tanulmány címe „A lövészárkon kívül” (Out of the Trenches). A szerző, *Marguerite Helmers*, a nyugati fronton íródott levelek retorikai fogásait elemzi benne. Frontlevelek kiadásával, elemzésével a magyar historiográfiában is találkozhatunk, *Hanák Péter⁵ és Szentí Tibor⁶* az 1980-as évek végén hagyományteremtő cézzal foglalkoztak a témával, de sajnos hosszú távon nem vált a magyar hadtörténet-kutatás szerves részévé. Helmers írásában a harctéri levelek sorai között született költeményeket elemez a szépirodalomnak megfelelő eszközökkel. A szerző egyik fő állítása is éppen ez: az irodalomkritika alkalmazható történeti forrásokra is. A tanulmány fontos konklúziója szembehelyezkedik az általános brit felfogással, mely szerint a harctéri levelek gyakori nyelvi banalitásának oka a katonák alkoholizmusa és flegmatikussága volna. Helmers szerint a katonák nyelvhasználata csak a szépirodalommal való összevetésben tűnik szegényesnek, a gyakran egyszerűsített nyelvhasználat pedig nem más, mint egy eszköz a mindennapok elképesztő borzalmainak látszólagos normalizálására.

4 Dominiék Dendooven: „Fake Belgium”. In: Languages 2016. 46.

5 Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. In: *Uő: A kert és a műhely*. Gondolat, Bp. 1988. 222–274.

6 Szentí Tibor: Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. Magvető, Bp. 1988.

A kötet harmadik, „A nyelv használata és változása” (Language Use and Change) című fejezetében három tanulmányt olvashatunk. Ezek közül az elsőben a *Véronique Duché* és *Diane de Saint Léger* szerzőpáros egy érdekes nyelvi jelenségről számol be, amit a nyelvtudomány kódváltásnak nevez. A kódváltás lényegében akkor történik, amikor két vagy több beszélt nyelv esetén a beszélő a közlés során válogat, illetve váltogat a különböző nyelvek elemei között.⁷ A tanulmány címében is szereplő „Aussie” egy népszerű, ausztrál katonáknak szóló magazin volt a világháború idején és az utána következő bő egy évtizedben. Ebben a magazinban gyakran keveredtek egymással az angol és a francia nyelvi elemek. Az Aussie-t katonák írták, katonáknak. Saját szerzeményeik: versek, novellák, cikkek, rajzok, viccek jelentek meg benne. A szerzőpáros 11 lapszámot elemez részletesen, azonosítva és számszerűsítve a kódváltások eseteit. Számos példán keresztül mutatják be a kódváltásokat és azok jellegzetességeit, felbukkanásuk indokait. Ezek a kódváltások gyakorta előfordultak például az amerikai hadseregben szolgált magyarok esetében is, sőt, tulajdonképpen ilyen nyelvi elemek sora található a hunglish nyelvben is.

A fejezet második pontjaként a kötet egyik szerkesztője, *Christophe Declercq* tanulmánya következik, amely ismét a témakör belga vonatkozásaiba kalauzol. Az „Antwerpenből Britanniába és vissza” (From Antwerp to Britain and Back Again) az Angliában tartózkodó belga menekültekkel foglalkozik. Az első világháború alatt általában egyszerre legalább 175 ezer belga menekült tartózkodott brit földön, összesen pedig több mint 250 ezer főből került ki. Mégis, egy 2014-es felmérés szerint 2000 megkérdezett brit közül mindössze egy volt, aki helyesen tippelte, hogy mind a mai napig a belga volt a legnépesebb menekült közösség az Egyesült Királyság területén.⁸ Declercq elemzi a korabeli brit sajtót és a belga menekültekkel foglalkozó cikkeket. Olyan kifejezések előfordulását figyeli meg, mint például a „bátor kis Belgium” (Brave Little Belgium), vagy „szegény kis Belgium” (Poor Little Belgium). A sajtó számos gesztust is tett a belgák felé, például az egyik legbefolyásosabb brit lap, a *The Times* még 1914 augusztusában közölte a belga himnusz angol fordítását. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a kezdeti lelkes támogatás után 1916-ra már kezdtek kikopni a belga témájú írások a brit sajtóból. A brit lakosság erős szimpátiával viseltetett a „brit belgák” iránt, ami kétévnyi háború után kezdett alábbhagyni, majd újra erőre kapott, amikor ezeket a menekülteket végül munkára fogták a brit hadianyaggyárakban.

7 Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2002. 210.

8 Christophe Declercq: From Antwerp to Britain and Back Again. In: Languages 2016. 94.

A fejezet utolsó tanulmánya az első olyan írás a kötetben, amelynek fókuszában nem a nyugati front található. *Miloš M. Damjanović* írásának a címe beszédes: „A zsidó közösségek nyelvének változásai Koszovóban és Metóhiában a balkáni háborúk (1912–1913) és az első világháború (1914–1918) után” (Language Changes in the Jewish Community in Kosovo and Metohija after the Balkan Wars and the First World War). A balkáni fronttal foglalkozik tehát, és még a Nagy Háború előtti viszonyokra is kapunk némi kitekintést. A szerző a koszovói és metóhiai térség hétköznapi nyelvét vizsgálja, ennek megfelelően elemzi a terület etnolingvisztikai heterogenitására gyakorolt oszmán hatást és a privilegizált albán, illetve iszlamizált szerb népcsoportok és a keresztény-szláv lakosság viszonyrendszerének nyelvi vonatkozásait is. Az olvasó részletes képet kap a helyi zsidóság nyelvhasználati szokásairól és lehetőségeiről a magán- és a hivatali életben egyaránt. A térség nyelvei közötti kölcsönhatásokat néhány dal szövegével illusztrálja, melyeket szerb, török és héber változatokat közölve elemez. A nyelvi kuszaság aztán tovább fokozódott, mikor a francia nyelv bekerült az iskolák tananyagába, s ezzel a francia kulturális hatás is nagy erővel érvényesült a térségben.⁹

A negyedik fejezet az „Irodalom és ábrázolás” (Literature and Representation) címet kapta, és három tanulmány tartozik bele. A fejezetet *Robert Hampson* írása indítja, melynek címe „Kirándulás egy idegen nyelvbe” (‘Excursion into a foreign language’), ami maga is idézet, és két személy, Frederic Manning és Ford Madox Ford történetét, pontosabban az ő írásait mutatja be. Manning ausztrál születésű, 1903 óta angliai lakos, Ford pedig német származású (eredeti családneve Hueffer) volt. Mindkét férfi a brit hadseregben harcolt a világháborúban, és mindketten irodalmárok is voltak. Kettejük műveiben a más nyelvekből, pl. franciából, hindiből, arabból, nyugat-afrikai nyelvekből kölcsönvett szavakat elemzi a szerző. A háborús témájú írásokban a sok különböző nyelvből való kölcsönzésekkel kialakult egyfajta háborús nyelvezet, amelyet a szerzők még jóval 1918 után is használtak, és amelynek elemei a köznyelvbe is átmentek.

A fejezet következő szakaszát *Kris Peeters* „14/1914: Jean Echenoz Nagy Háborúja, metadiskurzus és angol fogadtatása” (14/1914: Jean Echenoz’s Great War, Meta-Discourse and the English Reception) című tanulmánya képezi. A szerző a francia író, Jean Echenoz 14 című regényét és annak angolra fordított változatát elemzi. A regény nem a háború időszakából való

9 Miloš M. Damjanović: Language Changes in the Jewish Community in Kosovo and Metohija after the Balkan Wars (1912–1913) and the First World War (1914–1918). In: Languages 2016. 117.

– hiszen majd’ száz évvel később, 2012-ben jelent meg –, sokkal inkább „ironikus kritikája” a háborús regény műfajának.¹⁰ Peeters a tanulmány első szakaszában a kortárs francia szépirodalom első világháború-ábrázolásának okait és eszközeit veszi sorra, minek során a történelem és a nyelv kapcsolatára igyekezik összpontosítani. Echenoz regénye alkalmas erre az összevetésre, hiszen műfajparódiaként éppen a háborús regény nyelvezetének jellegzetességeit nagyítja fel és forgatja ki. A tanulmány végén mindezt a regény angol fordításának tükrében is megvilágítja.

A fejezet záró tanulmánya esetében ismét ötletes témafelvetéssel találkozunk. *Julie Wheelwright* írásában, „A kémkedés nyelvén”-ben (The Language of Espionage) Mata Harival foglalkozik, pontosabban a „kém-kurtizán” mint fogalom létrejöttével (the Creation of the Spy-Courtesan). Egy rövid élettörténeti áttekintéssel indít, majd három kifejezés – „kém-kurtizán”, avagy „férfifaló”, „nemzetközi nő”, illetve „vadember”¹¹ – elemzésén keresztül veszi sorra azt a három szerepet, melyeket az Antant hírszerzése rótt a híres kémnőre. A szerző nemcsak a bőségesen alátámasztott történeti háttérrel ismerteti meg minket, de részletesen kitér Mata Hari popkulturális utóéletére és elhíresült ügyének helyére a női szerepek átértelmeződésének épp az első világháború idején zajló folyamatában.

A tanulmánykötet ötödik, egyben záró fejezete a „Megemlékezés és emlékezet” (Commemoration and Memory) címet kapta, és négy írást tartalmaz. E könyvismertető olvasójában lassan fölmerülhet, hogy itt az „érdekes” szó már-már gátlástalan elcsépelése zajlik, de megnyugtatóan közlöm, nem erről van szó. Mint eddig minden esetben, most is indokoltan fogom használni: a fejezet első tanulmánya ismét egy igen érdekes témát vet fel. *Karen Shelby* írása „Itt a vérünk. Mikor (jönnek – A. L.) a jogaink?” (‘Here is our blood. When are our rights?’) az utcai művészet, azaz a graffiti és az első világháború kapcsolatát vizsgálja Flandria területén. Bár a flamand nacionalista szövegeket és beszédeket részletesen elemezték, a korszak vizuális nyelvezetével még nem foglalkoztak. A szerző ezt a hiányosságot pótolja tanulmányában. A címben szereplő idézet elemzése nagy teret kap, Shelby áttekinti a flamand katonák és mártírok áldozatkész szolgálatát, majd a belga hadsereg velük szembeni – a lázadás elkerülése érdekében tett – fellépését, és az Albert király által számukra ígért jogok elmaradását. A háború alatt a flamand aktivisták nyelvi problémákra, például a franciául kiadott parancsok meg nem értésére vezették vissza számos honfitársuk fronton

10 Kris Peeters: 14 / 1914: Jean Echenoz’s Great War, Meta-Discourse and the English Reception. In: Languages 2016. 140.

11 A „savage” melléknév jelentése kegyetlen, kíméletlen, vad.

bekövetkezett halálát, és követelték a vezényleti nyelv megváltoztatását. A tanulmány azt is bemutatja, hogy a graffiti kiválóan alkalmas műfajnak bizonyult arra, hogy az aktivisták felhívják a figyelmet a flamand nyelv hátterébe szorulására és nyilvánosan tiltakozzanak a kötelezően használt francia közfeliratok ellen.

A következő, „Az emlékezés nyelvei” (The Languages of Remembrance) című tanulmányban *Geert Buelens* kronológiai áttekintést ad összesen ötven különböző típusú művészeti és kulturális megemlékezési formára, amelyek 1918 óta az első világháborúval kapcsolatban születtek. A szerző azt vizsgálja, hogy az utókor milyen „nyelveken” próbálta meg feldolgozni a háború traumáját. A gyász nyelvétől a büszkeség, a gúnyolódás, a politikai radikalizmus, a humor és a borzalom nyelvein keresztül eljut egészen a bosszú, az irónia, az antifasizmus, az antikapitalizmus, a pacifizmus, sőt, a globalizáció, az imperializmus, vagy a geopolitika nyelvein adott válaszokig. Ez a felsorolás így talán nem sokat mond, de a tanulmányt olvasva valóban élesen elkülönülnek, mégis mind egy irányba mutatnak ezek a feldolgozási „nyelvek” (módszerek?). *Buelens* munkája izgalmas összefoglalóját nyújtja az emlékezés és feldolgozás világszerte alkalmazott formáinak.

A kötet utolsó előtti tanulmányát a másik szerkesztő, *Julian Walker* jegyzi. „Háború-kori idézetek Ernest Weekly Modern angol etimológiai szótárában (1921) és kortárs szótárakban” (Wartime Citations in Ernest Weekly’s *An Etymological Dictionary of Modern English* [1921] and Contemporary Dictionaries) című írása Ernest Weekly angol nyelvész pályájának bemutatásával kezdődik. Ezután a címben szereplő etimológiai szótárral foglalkozik, melyben Walker szerint a háborús idézetek arról tanúskodnak, hogy Weekly elméje nem tudta elengedni a háborús tapasztalatokat. Mindezt számos példán keresztül illusztrálja. Walker részletesen, kategóriákra bontva elemzi ezeket, majd összeveti az eredményeket későbbi korokból származó szótárakkal. Foglalkozik számos háborús „szleng” elemzésével, és kitér a központi hatalmakra aggatott antant gúnynevek „Boche, Fritz, Hun” magyarázatainak változásaira is. Érdekes megfigyelni, hogy még évekkel a háború lezárása után is érezhető az ellenérzés, a düh a korábbi ellenséges nemzetekkel szemben, ami még a szótárak fogalom-magyarázataiban is tetten érhető.

Az utolsó fejezet, és egyben a kötet záró tanulmánya a „Háborús diskurzus” (War Discourse) címet viseli és remek lezárása ennek, a témát kimerítően körüljáró műnek. *Ross J. Wilson* az 1914 és 2014 között eltelt 100 évet tekinti át abból a szempontból, hogy hogyan jelent meg a Nagy Háború a brit politikai kommunikációban, a médiában és a közbeszédben.

A szerző szerint a háborús megemlékezés maga is csatátérnek számít a kortárs Nagy-Britanniában. Bár az utóbbi években a történész szakma megpróbált szakítani a háborút kizárólag a „vér, sár és hiábavalóság” narratívájával leíró hagyománnyal, a köztudatban továbbra is kizárólag ez a kép él 1914–1918-ról. Érdekes például, hogy mai jelenségeket rendszeresen írnak le első világháborús kifejezésekkel. Hogy csak egy jellegzetességet emeljek ki közülük: a média az NHS-t (a brit közegészségügyet) a Somme-nál szolgáló brit hadsereghez hasonlítja: „szamarak vezetnek oroszlánokat” (lions led by donkeys). A tanulmányban Wilson úgy értékeli, hogy a centenáriumi rámutatott arra, hogy a háborúról való megemlékezés még mindig politikai küzdelmek színtere tud lenni, amit felelőtlenségnek tart a politikum részéről. Ahogy fogalmaz, a lövészárkok továbbra is állnak Nagy-Britannia-szerre, a csaták pedig folytatódnak, csak nem területekért, hanem politikai és identitásképző célokért.

A könyvet a kötetben való tájékozódást segítő tárgymutató zárja.

A tanulmánykötetben szereplő 14 kitűnő írás mindegyike más-más szempontok szerint, de mégis ugyanabba az irányba mutatva járja körül az első világháború témáját. A nyelv szerepe a háborús megemlékezésben, illetve a háború szerepe a nyelv alakulásában rendkívül izgalmas kutatási irányvonalak, és határozottan gazdagodik általuk a Nagy Háborúról alkotott képünk. Örömteli lenne hasonlóan kiforrott kutatási eredményeket olvasni a világháború magyar oldaláról is. A Nagy Háború kutatása az utóbbi években Magyarországon is igen pozitív irányba mutat, így talán már nem kell sokat várnunk hasonló megközelítések megjelenésére a magyar historiográfiában sem.

Christophe Declercq–Julian Walker (szerk.): Languages and the First World War: Representation and Memory (A nyelv(ek) szerepe a Nagy Háború emlékezetében). Palgrave-Macmillan, London, UK. 2016. 256 o.

Ambrus László